

ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ (Велико Търново)

ХИМНОПИСЕЦЪТ ЕФРЕМ И ПРАВОПИСНО-ЕЗИКОВИТЕ ТРАДИЦИИ НА ПИСАТЕЛИТЕ ОТ ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Химнописецът Ефрем беше включен едва преди петнадесетина години в списъка на българските книжовници от късното средновековие. Заслугата е на американския учен Предраг Матеич, който през 1976 г. привлече вниманието на научната общественост върху български ръкопис 342 от сбирката на Хилендарския манастир, където са включени три канона и три цикъла стихирни, дело на смятания дотогава за сърбин книжовник Ефрем¹. В обширно изследване, придружено от издание на шестте Ефремови произведения с новобългарски превод, Пр. Матеич изказа мнението, че с творчеството си книжовникът се свързва с Търновската школа от последната четвърт на XIV в.² В четвърта глава на своето изследване („Творчеството на Ефрем. Стилно-езикова характеристика и връзка с Търновската книжовна школа“, с. 72—88) Пр. Матеич пише: „Езиковите, палеографските и идейно-естетическите особености на произведенията на Ефрем ни насочват към предположението, че химнописецът е свързан с Атон или с Търново — най-големите славянски книжовни средища на XIV в.“³

По принцип едно такова твърдение е правилно, но в изследването на Матеич липсва какъвто и да е езиков анализ като доказателствен материал. Стилната характеристика, която тук няма да бъде обсъждана, е направена от „Стихирни молебни към пречистата Богородица“, като за модел е използвано старото изследване на Цв. Вранска (Романска) „Стилни похвати на патриарх Евтимий“⁴. По тази причина в това съобщение ще се постарая да приведа основни доказателства, липсващи в споменатата работа на Пр. Матеич, за връзката на езика на химнографското творчество на Ефрем с езиковите норми и традиции на Търновската книжов-

на школа. Подробно проучване на езика на Ефрем може да бъде обект на бъдеща работа — тук ще бъдат посочени основните му, безспорно свързани с езика на Търновската школа черти.

Проучването на езиковите особености в произведенията на Евтимий Търновски и на други търновски книжовници през последните две десетилетия⁵ създаде сравнително ясна представа за нормативната уредба на реформирания средновековен български книжовен език. Основен реформаторски принцип е бил съобразяването с устойчивите черти на стария български книжовен език до края на XIV в. и с новоразвити езикови особености, получили широко разпространение в средновековните български писмени паметници. Това, както и стремежът за доближаване на графиката, правописа и отчасти на лексиката и синтаксиса до гръцките образци, е създало специфичен облик на реформирания книжовен език, което е добра възможност за неговото идентифициране.

Най-общо казано, езикът на „изправената“ литература от втората половина на XIV в. е правилен, с ясно изразени и добре спазвани норми. Важна негова особеност е бягството от всекидневната народна реч, което се изразява в отстраняване на онези новоразвити черти, които са характеризирали състоянието на говоримия език от среднобългарския период (XII—XIV в.). От друга страна, реформираният книжовен език в известна степен се отличава и от българския книжовен език през IX—XI в. Той е отразил редица чисто книжовни промени, които от дългогодишна употреба са били вече възприети като нормативни в езика на литературата от онова време⁶.

I. Основните правописни особености на Хилендарския сборник 342, следователно и на Ефремовите творби, са проучени от Пр. Матеич⁷. Част от тях са в пряка връзка с фонетичните черти в езика на Ефрем и тук ще бъдат характеризирани в съпоставка със същите особености в произведенията на Евтимий Търновски и други представители на Търновската книжовна школа⁸.

Според Пр. Матеич връзката на Хилендарския ръкопис с правописните традиции на Търновската книжовна школа се състои в следното: „Преди всичко в двете характерни за писмото тенденции, първата — съхраняване на среднобългарския характер на правописа, като се запазват и се употребяват всички специфични старобългарски графични знаци: ерове, носовки, ят, дзяло и др., някои от които за изследваната епоха, както е известно, нямат вече фонетично покритие. И втората тенденция: гръцизация на писмото, изразена в употребата на няколко графеми за един звук, и най-вече поставяне на трите гръцки ударения и лишениите от смислово съдържание за българската реч придишателни знаци“⁹. Казаното е вярно, но е доста общо като характеристика. Подробности за конкретните правописни черти на реформирания книжовен език могат да се видят у В. Василев¹⁰. Те са добра основа за разнообразни съпоставки.

Сред по-важните фонетични черти, намерили отражение в правописа, най-напред трябва да се посочи писането на еровете, носовките и ъ.

Както и при останалите писатели от Търновската книжовна школа, и у Ефрем при писането на двата ера фонетичният принцип не е прокаран докрай. В средата на думите се пише голям ер, което дава основание да се предполага, че в такива случаи се е произнасял еров вокал: вѣни, слѣзы, истуѣнѣти мѧ, друѣзновленіе, тѣмѧ, тѣцѣніемѧ и др. Писането на голям или малък ер в краесловието не е регулирано по определени правила, макар че В. Василев е склонен да приеме за правило писането предимно на малък ер¹¹. Редовно се пише само малък краесловен ер във формите за им. и вин. пад. ед. ч. на съществителните имена от *i*-основи ж. р. (пропастѣ, милостѣ, костѣ, благостѣ и др.), в императивните форми за 2 л. ед. ч. на атематичните глаголи (даждѣ, виждѣ) и при съществителните от м. р. със суфикс -телѣ. Краесловните ерове не се пишат само в думи, които са следвани от енклитика, напр.: да поѣм ти, съгрѣших ти и др.

В съгласие с особеностите на търновския правопис у Ефрем е взето изпускането на средисловните слаби ерове: прѣстѣтелством, грѣхѣвны, зловны, шбразованиѣ, въ пространствѣ и др. В отделни случаи слабите ерове в посочената позиция се пишат, макар че нямат фонетична стойност. Последователно се пишат слабите ерове в представката въ- и във формите на местоименията въскѣтъ, въскѣскѣ: въскорѣ, въсѣщедромоу, въскѣ, въскѣкого, въскѣскѣмы и др. Запазването на слабия средисловен ер във от посочените условия има характер на изключение, среща се непоследователно и в многобройни примери.

Последователно се отбягва изсяняването на еровете (ѣ > о, ѣ > е) в коренни срички, а от друга страна, редовно е то в суфиксите -ѣцѣ, -ѣнѣ и -ѣкѣ, напр.: вѣнцѣносецѣ, силѣнѣ, крѣпокѣ.

Характерна особеност в употребата на носовките, която свързва правописа на Ефрем с Търновската книжовна школа, е запазването и на двете букви — ж и ѧ. Пр. Матейч пише, че употребата на носовките е урегулиране според правилата на Търновската книжовна школа, но не ги посочва¹². Всъщност тези правила не са категорично определени и с основания В. Василев отбелязва, че изнася резултатите от своите наблюдения „с необходимата предпазливост и увереност, че при повнататъшни издирвания някои <...> изводи могат да бъдат коригирани”¹³.

Важна особеност, която характеризира без изключение употребата на носовките в произведенията на търновските книжовници, е допускането на взаимната им замяна по определени правила. След твърди съгласни носовките се пишат на етимологичните си места. След л', р', н' и с' се пише само ѧ — и на етимологично място, и вместо ж. Ето няколко примера от произведенията на Ефрем: моѧѧ сѧ вѧ. моѧѧж сѧ, 60а, воуѧѧ вѧ. воуѧѧж 69а, въсѧ вѧ. въсѧж 70б, вѣнѧ вѧ. вѣнѧж 100а и др.

След рано затвърделите съгласни ж, ч и ш, както и след съчетанията шт и жд, се пише само ж, напр.: пощѧди вѧ. пощѧди 108а, затворишж сѧ вѧ. затворишѧ сѧ 60б, надеѧжж вѧ. надеѧжѧ 63б, одрѧжжѧиѧ мѧ вѧ. одрѧжжѧиѧхѧ мѧ 60а, плѧныцѧж 104а.

След съгласната ч се пише само ѧ.

Тук е необходимо да се отбележи, че в румънските преписи на произведения на Търновската книжовна школа аористното окончание за 3 л. мн. ч. последователно се пише -ша, а не -шж, както е напр. в по-ранните преписи.

В употребата на носовки след друга гласна не могат да се видят строго определени правила. В едни и същи условия се пише пож и поа 656 (1 л. ед.ч. сег.вр.), въроа 616, крѣпкаа 71а, твоаа 886 и ризоа 94а, грѣхъвнож мъглож 956 (твор. пад. ед. ч.) и др.

Общо за всички търновски ръкописи, включително и за произведенията на Ефрем, е писането на ж в м. а след друга гласна в следните случаи:

а) в род. пад. ед. ч. ж. р. на прилагателните имена и притежателните местоимения: и щедръты твож (в м. твоаа) мнѣ ниспосли 63а; и вънни моленіе оубоуыж ми дѣшж (в м. оубоуыаа ми доушаа) 87а;

б) и къ тон възвѣщѣж строуны мож (в м. моаа) 64б; Мѣсть въскорѣ свож послѣ на оумиленыж (в м. на оумиленыаа) и на непотрѣбныж (в м. на непотрѣбныаа) своа (така!) рабы 87а и др.

Характерна и за Ефремовите произведения е нееднократно отбелязаната особеност на търновските ръкописи — писане на жа в м. жж във вин. пад. ед. ч. на прилагателните имена от ж. р., напр.: въ пропасть грѣхъвнжаа 89а; тебѣ бѣ дръжавнжаа помощницѣ имамы 90б; іако да славаа твож множаа мѣть 92б и др.

За употребата на ѣ Пр. Матейч пише следното: „ѣ се употребява повсеместно с изключение на началото на думата, където редовно се изписва іа. Липсата на іа в средисловието може да се обясни с факта, че в паметника почти изцяло липсва отбелязване на йотувано „а“ (единственото забелязано изключение е на л. 103а: да мнѣ раіа въхѣ“¹⁴. Казаното от Пр. Матейч трябва да се уточни. ѣ не се употребява „повсеместно“, т. е. и вместо іа, с изключение на началото на думата. ѣ се употребява вместо іа само след р', л', н', и с'. В останалите случаи се пише нейотувано а. В това отношение съществува близост в писането на а в м. ж и на ѣ в м. іа, което очевидно е било свързано и с близост в звученето. Ако приемем, че търновските книжовници са изговаряли ж като [ъ],¹⁵ а след посочените меки съгласни е била произнасяна като [ъ]. Очевидно е, че ѣ в м. а след р', л', н', и с' е била четена като [а]¹⁶. С тази особеност правописът на Ефрем определено се свързва с търновските ръкописи.

II. 1. Въпреки ограничения в жанрово, тематично и количествено отношение материал, може да се каже, че и с главните си морфологични черти езикът на химнописецът Ефрем определено се свързва с Търновската книжовна школа. Класическата склонитбена система на съществителните имена, която не се среща често и в старобългарските писмени паметници, изобщо не е запазена. Дадено е широко място на взаимните влияния между различните склонитбени типове. Това явление,

отразено в отпадането на непродуктивните типове, е характерно и за езика на Ефрем.

Примерите за разнообразни смесвания между продуктивни и непродуктивни типове са добро свидетелство за принадлежността на Ефремовия език към нормите на Търновската книжовна школа. Тези смесвания не са произволни, а са съобразени с устойчивата предходна книжовна традиция и със специфични за школата нововъведени правила.

Съществителните от старото *й*-склонение например са преминали към *о*-основи. Изцяло с окончания за продуктивния склонитбен тип се среща съществителното *сынѣ*. Предпочитана е само старата звателна форма на това съществително — *сынѹ* (109а, 109б, 110а, но срв. *снѣ* 11а). Съществителното *мирѣ* има форми с окончания и за двата склонитбени типа: род. пад. ед. ч. *мироу* 63б, дат. пад. ед. ч. *мирови* 86б, 87а, но и *мироу* 70а, 90б. За съжаление материалът е недостатъчен, за да може да се каже какви са били падежните форми на останалите съществителни от *й*-основи. Показателно е обаче, че и в езика на останалите търновски книжовници изцяло по *о*-основи се скланя само съществителното *сынѣ*, а при останалите съществителни от *й*-основи се наблюдава колебание¹⁷.

Търновските книжовници са възприели от предходната традиция и са утвърдили като нормативно вливане на непродуктивните в продуктивните склонитбени типове. Те обаче са отбягвали следите, които отмиращите типове са оставили върху продуктивните. Така например не е било възприето окончанието за им. пад. мн. ч. при съществителните имена от м. р. от *о*-основи *-ѡѣ*, което през среднобългарския период се среща често в писмените паметници, в които говоримият език е намерил по-чувствително отражение. Отделни окончания от отмиращите склонитбени типове са били възприети, като употребата им се е подчинявала на специални правила¹⁸.

В езика на химнописеца Ефрем се откриват многобройни примери със съществителни имена от непродуктивните типове, особено от консонантното склонение, склонявани по модел на продуктивните. Единични са обаче случаите със следи от отмиращи типове върху склонението на продуктивните: *гѣхѡѣ* 65б, 107а вм. *гѣхѣ*, *длъговѡ* 85б вм. *длъгомѣ*, *цѣрѣи* 67б, 68б вм. *царю*, *цѣри* 69б вм. *царѣ*.

Най-общо у химнописеца Ефрем, както и в езика на останалите търновски книжовници, не се открива стремеж да се възстанови някакво старинно състояние на системата от склонитбени типове. Напротив, дадено е място на онези промени, които са резултат от тенденцията за създаване на нови синтетични форми.

2. Прилагателните имена и причастията от м. р. в дат. пад. ед. ч. у Ефрем имат без изключение окончание *-ѡѹ*, напр.: *сѣртѡѹ* 60а, *вѣсѣцѣдрѡѹ* 60а, *ѡчѣданѡѹ* 61а, *сѣмѣртѡѹ* 62а и др.

Както е известно, промяната на старото окончание *-ѡѹ* (<ѡѡѹ<ѡѣѹ) се свързва с влияния на местоименното склонение над склонението на сложните форми на прилагателните имена и причастията. Окончанието

-омоу е характерно за езика на всички търновски книжовници. В същото време, както и в езика на Ефрем, окончанието -аго за род. пад. ед. ч. никога не се променя в -ого, както може да се види в други среднобългарски писмени паметници, твърде редки са промените в окончанията за други падежи на прилагателните и причастията от мъжки (среден) и женски род (единственият забелязан пример е припадшои 107а).

Употребата на дълги и кратки форми на прилагателните имена се подчинява на правила, които са известни още на старобългарския книжовен език. С дълги форми са субстантивирани прилагателни и прилагателните, употребени като определения, напр.: Ты грѣшныи мѣ исправленіе 60б; и въ пропасть ниспаша г р ѣ х ѡ в н ж ѡ 86б. Кратки форми се употребяват предимно в случаите, когато прилагателните изпълняват служба на сказуемни определения, когато не е нужно да бъде подчертан признакът или той е нов в съобщението, напр.: нж к тѣѣ привѣгѡ маріе. ѡчаанѣ и безнадѣждень вѣсть 96а; Нинѣ ма потопа вѣтна грѣхѡвнаа, и не дѣиственѣ есмѣ 99а; услышитъ вѡ та и пріимѣ мѡвж. іако щѣдрѣ и млтливѣ сѣдѣа 92а. Същите правила за употреба на дълги и кратки форми на прилагателните имена са характерни за езика и на останалите търновски книжовници.

3. Общите характерни черти на местоименната система в реформирания книжовен език се откриват и в езика на химописеца Ефрем. Има известна разлика в употребата на кратки дателни форми на личното местоимение като притежателни. Такива употреби не са характерни за езика на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак. В цялото известно ни днес творчество на Евтимий се откриват само седем примера. В трите лексикографски обработени Цамблакови творби (Мъчение на Йоан Нови, Похвално слово за Евтимий и Житие на Стефан Дечански) примерите са общо осем. Обратно, такива употреби са много характерни за езика на Ефрем. Примерите са многобройни: Безаконіа <...> дѣшж м и разстрѣзакѣ 59б; тогѡ кѣ мнѣ прѣмѣни. мѣтрими с и дво млтвими 64а; слава щѣдротам т и слава величюу т и 107 а и др. Трудно е да се каже точно каква е причината за посочената разлика, но е възможно тя да е наложена от ритмични изисквания. И у Ефрем, както и у останалите търновски книжовници, кратки дателни форми нѣ, вѣ на личните местоимения мѣ и вѣ не се откриват.

4. Много характерна особеност на реформирания книжовен език, която беше забелязана най-напред от Д. Иванова-Мирчева¹⁹, е изразяването на определеност по два начина — с препозитивно употребено относително местоимение иже и чрез постпозитивна употреба на показателните местоимения. По-важен е вторият начин, който е в известен смисъл компромис по отношение на стремежа да се отстраняват ярко народни черти, проникнали в писмеността. Изразяването на определеност чрез постпозитивна употреба на показателни местоимения се допуска от реформаторите главно в случаите, когато става дума за широко известни понятия, свързани с библейски личности или събития. По-рядко по този

начин се определят имена, с които са назовани главни герои на жития или похвални слова или техни качества. Ето няколко примера от произведенията на Ефрем: *ѣгда въ оумѣ прїимѣ с т р а ш н ы и ш н ѣ ѿвѣстѣ, хоташѣи рещи сѧ 96а; что сѣди ѿвѣщаѣ. въ ч а ѣ ш н ѣ страха исплѣнены 96б; адова страшнаа пропасть дѣше. и т е м н о е ш н о и г р о ш н о е мѣсто тѣбѣ жѣтъ 105б и др.*

5. По отношение на глаголната система Ефремовият език също споделя смятаните за типично търновски езикови особености. Избягват се онези промени, които са прониквали несистемно в писмените паметници под влияние на говоримия език. Едновременно с това се откриват повече или по-малко значителни отклонения от старобългарското състояние, които се отнасят до новоразвити черти, възприети от книжовната практика до втората половина на XIV в. или поне получили широко разпространение в писмените паметници.

Непокътната е системата от пет старобългарски спрежения — няма и следи от вече установеното в говоримия език спрежение на -а, чието образуване в началните си етапи се открива още в старобългарските паметници. Употребата на инфинитива е редовна, премахнати са супинните форми, които по традиция се срещат до късно в редица средновековни български писмени паметници.

В 1 л. мн. ч. само на атематичните глаголи търновските реформатори са прицели окончанието -мѣ. Въпреки ограничения материал, има основания да се смята, че такова е било състоянието и в езика на Ефрем. Трите форми за 1 л. мн. ч. сег вр. на единствено срещания атематичен глагол *имѣти* са само с окончание -мѣ — *имамы* 68а, 86б, 90б.

В езика на Ефрем има само два вида аористни форми: -х- и -охъ- аорист. Както и у останалите търновски книжовници, не се откриват форми за т. нар. прост (асигматичен) и за първия сигматичен със запазена сигма аорист. -Х-аорист се образува само от глаголи с инфинитивна основа на гласна, а -охъ- само от глагола с инфинитивна основа (равна на корена) на съгласна. Това е едно от опростяванията, извършени от търновските реформатори, които са се съобразили с процеси, протичащи още в старобългарския книжовен език.

Липсва материал, от който да се види какво е било състоянието на формите на имперфект.

В съответствие с езиковите норми на Търновската книжовна школа повелителното наклонение у Ефрем пази непокътнати старобългарските си форми, а отрицателните форми за забрана се образуват само с прибавяне на частицата *не*.

Съхранени са всички старобългарски причастия — дори и най-архаичните им форми. Засилената употреба на причастни форми е много характерна черта на реформирания български книжовен език от края на XIV в. Доста отдавна Ив. Гълъбов отбеляза, че в езика на Григорий Цамблак се употребяват едновременно форми на -ъ и на -ивъ на миналото деятелно I причастие, образувано от глаголи от старобългарското -и-

(IV) спрежение²⁰. По-късно Г. Сване уточни с материал от Цамблаковото Житие на Стефан Дечански, че обличите на -ѣ-, които са старинни, се предпочитат при глаголи с основа на лабиална съгласна²¹. Сравнението с материала от произведенията на Евтимий показва, че и у него двата облика на споменатите причастия се употребяват едновременно. Основна закономерност, която може да се извлече, е, че глаголи с основа на п, в и в образуват причастия с форма на -ѣ, а на -м — причастия с форма на -ивѣ. В останалите случаи се срещат и двете форми, като се предпочита едната или другата. Описаното състояние е характерно и за езика на Ефрем, макар че материалът е значително по-ограничен и не може да илюстрира всички възможни случаи. Ето примери с двата облика:

-ѣ: прѣклонши сѧ 66б, крѣплъшииѣхъ 71б, оуклон сѧ 63а, приближъша сѧ 62а, погубъльшии 92а, погубъльшаго 92а, оустранши сѧ 92б, оудалши 94б, 101б;

-ивѣ: оскверъниивѣ 60а, 91б, 93а, 93б, поравотивѣ 96б, прѣгрѣшившиа 101б, прѣстѣпниивѣ 102б.

Обличите на -ивѣ са по-малко от обличите на -ѣ.

6. Характерна черта в езика на търновските книжовници е употребата на ради не само като задлог, но и като предлог. Като задлог ради има значение 'заради' и се използва за означаване на причина или нечия вина, поради която се извършва действието. Като предлог ради означава следствие, цел и предназначение или пък че нещо се извършва с нечия помощ или посредство. Такова е състоянието и в езика на Ефрем:

— като задлог: сего ради зовѣ ти 65б; тѣмъ прѣкъ твой ради <...> прїими моленїе 71а;

— като предлог: и не прѣзри мѧ ѿнѧ <...> ради дѣла ихъже вѧ прогнѣвахъ 101а; равѣ сластемъ оустроихъ сѧ ради мож лѣности 104б.

III. Сред синтактичните черти, които свързват езика на химнописеца Ефрем с езиковите традиции на Търновската книжовна школа, е пълното пренебрегване на родителния падеж след глаголи с отрицание²². Началото на такъв процес се вижда още в старобългарските писмени паметници и в книжовния български език от по-късно време той има характер на засилваща се тенденция. В Норовския псалтир от края на XIII или началото на XIV в., който се свързва с Търновската книжовна школа от предевтимиевия ѝ период, родителният при отрицание съзнателно е заменен с винителен падеж²³. Ето примери от произведенията на Ефрем: и не имамъ надеждѣ (вм. надеждѣ) 59б; не имамъ покаанїе прилежно (вм. показаниа прилежна) 61б-62а; не завѣждъ равѣ своѣ (вм. равѣ своѣа) 109б.

И за езика на Ефрем е характерна едновременната употреба на родителен и дателен падеж за изразяване на притежание²⁴. Такава особеност, както е известно, е характерна още за старобългарския книжовен език и е пряко отражение на процеси, протичащи в говоримия език. Търновските реформатори са възприели тази особеност от предходната книжовна традиция, като са въвели ясно разграничение в употребите на двата падежа, което ще илюстрирам с примери от произведенията на Ефрем.

С помощта на родителния падеж се изразява трайно притежание, често органическа принадлежност, която не зависи от никакви временни условия, напр.: влѣгаго цѣрѣ мѣти. дѣшж мож посѣкти бѣа; и вижѣ озлобленіе дѣщере твоєа цѣркви 696.

Когато е налице определена цел или предназначение, т. е., когато отношението между притежател и притежавано е опосредствано от някакво действие, тогава притежанието се изразява от дателния падеж. В такива случаи дадено лице или предмет става притежател или посредством активното си въздействие върху даден обект или пък като търпи някакво въздействие и по този начин става неволно негов притежател, напр.: ты въ вѣсѣмъ нѣмъ еси застъпница бѣа; и се прѣсташѣ мѣк. лютіи истязатели дѣши моеи 1056.

Нееднократно е изтъквано, че важна характерна черта на езика и стила на търновските книжовници е засилената употреба на причастни конструкции. И в това отношение творчеството на Ефрем показва определена близост с традициите на Търновската книжовна школа. Ето няколко примера: и ходоити мѣ въ свѣтѣ вжій заповѣди оучини 65а; Одрѣжи мѣ мѣ стрѣни грѣхъвными и никакоже ѿнѣ. възникнѣти мѣ о гжѣ а. сего ради зовѣ ти 65а-65б; и чѣкѣ хшдѣти мѣ въ повелѣніихъ. вжѣтвнѣи оукрѣпи 92б; моли сѣ сѣпѣти сѣ дѣшамъ нѣшамъ 99а² и др.

Не се откриват употреби на конструкцията дателен самостоятелен, която е много често срещана в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа. Тази особеност се обяснява с жанра. Като съпоставка може да се използват литургичните творби на Евтимий Търновски, където, за разлика от житията, похвалните слова и посланията, дателен самостоятелен почти не се среща.

IV. Жанровата ограниченост на Ефремовото творчество не позволява да се правят задълбочени лексикални съпоставки, но отделни черти показват близост с лексикалните особености на търновските ръкописи.

И в езика на Ефрем се открива същото отношение към т. нар. „охридско-преславски“ синонимни двойки, каквото се вижда в езика на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак²⁵. Това отношение, което трябва да се разбира като отношение към старобългарската лексика въобще, а не като към лексика на определен книжовен център, зависи от книжовната традиция или, от друга страна, от целите на изказването. Ще приведа няколко примера.

В езика на Ефрем, както и у останалите търновски книжовници, се среща само „охридският“ задлог ради, а „преславският“ дѣла изобщо не се употребява. Според Р. М. Цейтлин в старобългарските писмени паметници ради се среща повече от 600 пъти в 14 паметника, а дѣла — само 3 пъти в Савината книга и 24 пъти в Супрасълския сборник. При това в Савината книга ради се среща 28 пъти, а в Супрасълския сборник — 199 пъти²⁶.

Достатъчно е да се приведе един пример, в който са употребени

едновременно печаль и скръбъ, за да се види, че и Ефрем, както и другите търновски книжовници са си служили с „охридско-преславските“ двойки като със синоними, но не абсолютни: *тѣѣ хѣдатѣицѣ и прѣстѣилицѣ* стажа. въ пѣчалѣ и скръбѣ 88а.

Лексикалните сходства между езика на Ефрем и езика на търновските книжовници може да се търсят и по отношение на отделни специфични лексеми. Такъв е например глаголят *овоуравати* и причастието *овоураваемъ*, за което Д. Иванова-Мирчева смята, че вероятно е било наложено от Евтимий в книжовната практика²⁷.

Твърде много общи модели има и сред сложните думи, които за Ефрем са също толкова характерни, както и за търновските книжовници-реформатори. Една подробна съпоставка би показала интересни неща.

Както беше споменато в началото, едно подобно изследване на езика на Ефремовите творби би потвърдило категорично принадлежността на този писател към Търновската книжовна школа и, от друга страна, би обогатило досегашните представи за посоките и характера на езиковореформаторската дейност в Търново през последната четвърт на XIV век.

БЕЛЕЖКИ

¹ Пр. М а т е и ч. Неизвестен български сборник от края на XIV в. — Език и литература, 1976, кн. 1, с. 56—58. Вж. още и Пр. М а т е и ч. Ефрем и български сборник от края на XIV в. — Търновска книжовна школа, т. II, С., 1980, с. 230—238.

² Пр. М а т е и ч. Българският химнописец Ефрем от XIV век. Дело и значение. С., 1982.

³ Пр. М а т е и ч. Цит. съч., с. 82.

⁴ Сборник на БАН, кн. 37, С., 1942.

⁵ Важно програмно значение имаше докладът на Д. И в а н о в а - М и р ч е в а. „Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие“ (сб. Търновска книжовна школа, С., 1974, с. 197—210), изнесен на първия симпозиум по проблемите на Търновската книжовна школа през 1971 г.

⁶ Повече подробности за особеностите на реформирания книжовен език могат да се видят в книгата ми „Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски“, С., 1990.

⁷ Пр. М а т е и ч. Ефрем и български сборник от края на XIV в., с. 233—234; Пр. М а т е и ч. Българският химнописец Ефрем от XIV век, с. 18—21. Анализът на правописните черти от доклада на Пр. Матеич на Втория симпозиум „Търновска книжовна школа“ е пренесен с незначителни промени в монографията му за Ефрем.

⁸ Подробни правописни наблюдения върху Цамблакови творби има А. Д а в и д о в в следните издания: П. Р у с е в, А. Д а в и д о в. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература, С., 1966, с. 123—139; П. Р у с е в, Ив. Г ъ л ъ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С., 1971, с. 93—105; А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в, Н. Д о н ч е в а - П а н а й о т о в а, П. К о в а ч е в а, Т. Г е н ч е в а. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак, С., 1983, с. 27—33.

⁹ Пр. М а т е и ч. Ефрем и български сборник от края на XIV век, с. 233.

¹⁰ В. П. В а с и л е в. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на неговите следовници и на българските дамаскинари. — Търновска книжовна школа, т. II, С., 1980, с. 405—418.

¹¹ В. П. В а с и л е в. Цит. ст., с. 411.

¹² Пр. М а т е и ч. Цит. съч., с. 19.

¹³ В. П. В а с и л е в. Цит. ст., с. 412.

¹⁴ Пр. М а т е и ч. Цит. съч., с. 19.

¹⁵ Според А. И. Я ц и м и р с к и в търновските ръкописи ж вероятно е била четена като [ǣ]/ [ы]/, тъй като в по-късните текстове, написани или напечатани с кирилица, буквата ж е служела за изразяване на румънския звук ă (срв. А. И. Я ц и м и р с к и й. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности, СПб, 1904, с. 397.

¹⁶ Срв. Ив. Х а р а л а м п и е в. Некоторые фонетические особенности реформированного болгарского литературного языка второй половины XIV — начала XV века, — *Dissertationes slavicae* (Статии по славяноведению), т. XVI, Szeged, 1982, с. 102—103.

¹⁷ Вж. Ив. Х а р а л а м п и е в. Промените в българското именно склонение до XIV век и отношението на книжовниците от школата на Евтимий Търновски към тях. — *Език и литература*, 1980, кн. 1, с. 15—16; Ив. Х а р а л а м п и е в. Някои основни промени в българския език, отразени в писмените паметници от XIV—XV век, и отношението на книжовниците от школата на Евтимий Търновски към тях. — В: Първа национална младежка школа по езикознание, С., 1981, с. 10.

¹⁸ За разграничаването на формите за дат. пад. ед. ч. на съществителните от основни у Евтимий Търновски и Григорий Цамблак с окончания -оу и -ови вж. Ив. Х а р а л а м п и е в. Промените в българското именно склонение..., с. 15.

¹⁹ Д. И в а н о в а - М и р ч е в а. Евтимий Търновски, писател-творец..., с. 203. Вж. също и следните работи: Ив. Х а р а л а м п и е в, Евтимий Търновски и членните форми в среднобългарските писмени паметници. — Търновска книжовна кола, т. 2, С., 1980, с. 398 — 404; Ив. Х а р а л а м п и е в. Някои основни промени в българския език..., с. 15 — 16; Ив. Х а р а л а м п и е в. Основните принципи на Евтимиевата езикова реформа и езикът на Григорий Цамблак. — Търновска книжовна школа, т. 3, С., 1984, с. 228—229.

²⁰ Ив. Г ъ л ъ б о в. Цамблаковото Слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. В кн.: П. Р у с е в, Ив. Г ъ л ъ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 62—64.

²¹ Г. С в а н е. Новосъздадено и унаследено в езика на Григорий Цамблак. — *Български език*, 1981, кн. 2, с. 104—106.

²² Вж. Ив. Х а р а л а м п и е в. Основни синтактични черти в езика на Евтимий Търновски (към въпроса за същността на Евтимиевата езикова реформа). — *Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“*, т. XXI, кн. 2, Филологически факултет, 1985/1986, С., 1986, с. 105—107.

²³ Вж. Е. В. Чешко. История болгарского склонения, М., 1970, с. 244—250.

²⁴ Срв. Ив. Харалампиев. Цит. ст., с. 101—103.

²⁵ Вж. Ив. Харалампиев. Из лексикалните особености в езика на Евтимий Търновски. Юбилеен сборник (20 години Великотърновски университет 1963—1983), кн. 1. Езикознание, В. Търново 1984, с. 279—290.

²⁶ Р. М. Цейтлин. Лексика старославянского языка, М., 1977, с. 49.

²⁷ Д. Иванова-Мирчева. Към историята на един архаизъм в българския език (окоу̀река̀мъ), —Slavia, Ročník XXX, 1961, с. 423—431.